

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR
NAZİRLİYİ**

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

Kafedra: "Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi"

Fənn: "Hüquq nəzəriyyəsi -1"

MÜHAZİRƏ

MÖVZU №10: «Hüquq sosial normalar sistemində»

MÖVZU: «Hüquq sosial normalar sistemində»

P L A N:

Giriş:

- 1. Sosial normaların anlayışı , əlamətləri və sosial normaların təsnifatı.**
- 2. Hüquq və digər sosial normaların nisbəti.**

Nəticə:

GİRİŞ

İnsan davranışları hüquqi, dini, əxlaqi, etik ənənə və adət kimi qaydalarla tənzimlənmişdir. Bunlara qısaca sosial normalar deyilir. Sosial normalar tək-tək araşdırmazdan əvvəl bu qaydaların ortaq əlamətlərinə qısaca diqqət yetirək:

1) normativlilik: əmr, (qadağa), yasaq və ya icazə. Bütün sosial normalar ya hər hansı bir davranışı əmr edir, ya qadağan edir, ya da hər hansı bir hərəkətə icazə, səlahiyyət verir. başqa sözlə sosial normalar daim özündə əmr, qadağan və ya icazəni əks etdirən qaydalardır. Bu əmr «qadağa», icarəyə «edilməli olan» (sollen) deyilir. Sosial normaların xüsusiyyətinə «normativlik» deyilir. Belə bir əmr və qadağa qoyulmayan qaydalar, normativ deyillər və «norma» sayılmır.

Hüquq, din, əxlaq, etik, adət və ənənə adət qaydaları (normaları) arasında normativlik baxımından bir fərq yoxdur. Hamısı normativ xarakterlidir. Bunlar bir şeyə əmr edir, qadağan edir və ya icazə verirlər. Əxlaq normalarının yalnız əmr etdiyi, səlahiyyət vermədiyi deyilə bilər. Buna əxlaq normalarını açıqlayanda daha aydın görəcəyik.

2) Sosial normaların mövzusu: «İnsanın davranışının sosial normaların əmr etdiyi, qadağa qoyduğu, icazə verdiyi hərəkət daim bir insan davranışdır. İnsandan başqa varlıqların davranışlarını tənzimləyən qaydalar isə sosial norma sayılmır. Aşağıda incəlikləriylə görəcəyimiz kimi hüquq, din, əxlaq, adət və ənənə normaları insan davranışlarını tənzimləyir.

3) Sosial normaların yaradıcısı – insan iradəsi-sosial normaların tərkibi olan əmri, qadağanı və icazəni insanlar qoyur. Digər sözlə, sosial normaların yaradıcısı bəşəri iradədir.

4) Sosial normaların sanksiyası – sosial normalar sanksiyayla bağlı qaydadır. Sanksiya qaydanı pozana qarşı tətbiq olunan, heç də xoş olmayan reaksiyadır. Hansı qaydanın nə cür sanksiyası olduğunu aşağıda görəcəyik. Hələlik onu deyə bilərik ki, sanksiyası olmayan bir əmr və ya qadağa sosial norma deyil.

Sual 1. Sosial normaların anlayışı, əlamətləri və sosial normaların təsnifatı.

Sosial normalar-birgə insan həyatının obyektiv zəruri qaydalarıdır, lazımi və mümkün sərhəd göstəriciləridir. Sosial normalar ictimai inkişafın qanunauyğunluqlarını müxtəlif səviyyələrdə əks etdirirlər, lakin özləri belə deyildirlər. Tarixin inkişafında əsaslandığı obyektiv qanunlar norma deyil. Normaları, insan sosial təcrübə nəticəsində yaradır. Sosial normaların yaranması, formalaşması prosesi subyektiv amildir.

Hüquq, digər normativ sistemlərin əsasında və onlardan sonra yaranıb. O, iqtisadi və digər münasibətləri daha ciddi və daha məqsəd uyğun şəkildə tənzim edir.

Sosial normaların və şüurlu normativ tənzim etmənin yaranması insanların sürü halından çıxıb, cəmiyyət yaratmaları, münasibətlərin sosiallaşması prosesi, insanın xüsusi təbii-bioloji və sosial varlıq kimi davranışa keçidi ilə əlaqədardır.

Sosial normaların eləcə də hüquq normalarının genizisi belədir. Tarixən hüquq xüsusi mülkiyyətin, siyasi hakimiyyətin yaranması ilə meydana çıxaraq, əxlaqdakı «boşluğu» kompensasiya edir. Sonrakı dövrdə hüquq və əxlaq normaları bir-birilə sosial tənzimləmə vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub.

Hüquq ədəbiyyatında «norma» və «qayda» eyni mənalı anlayış kimi işlədilir.

Daha dərin təhlillər göstərir ki, «qayda», «norma» termininə nisbətən daha dar anlayışdır. Deməli, onlar həmişə təmənlə üst-üstə düşürlər. Hüquq normaları quruluşuna və element tərkibinə görə daha mürəkkəbdir. Burada qayda, ancaq dispozişiyada ifadə olunmuşdur. Sosial norma arzu edilən davranışın sadəcə mücərrəd qaydası deyil. O, həmçinin həyatda təşəkkül tapmış real hərəkətlərdir. Bu halda hərəkətlər qaydaya çevrilir. Başqa sözlə, sosial norma təkcə «lazım olanı» deyil, həm də «reallığı» ifadə edir.

Norma müəyyən nəticənin əldə edilməsinə yönəlmiş ictimai faydalı davranışın ölçüsüdür. Aydın ki, «normaya müvafiq davranışa, patologiyaya nisbətən daha çox təsədüf edilir.

Sosial normalar daha kütləvi münasibətləri tənzim edir. Təsədüfi əlaqə və hərəkətlər normada əks oluna bilməz.

İnsanların davranışı, fəaliyyəti, daxil olduqları münasibətlər müxtəlif normaların tənzimləmə obyektidir. Məsələn, başçılıq cəmiyyəti üzvünün hüquqları və vəzifələri sözügedən qurumun nizamnaməsində rəsmiləşdirilmişdir. Onlar korporativ münasibətlərə aiddir. Tədris qrupundakı tələbələr arasında münasibətlər əxlaqi cəhətdən dəyərləndirilməlidir. Yaxud dini ayinlərin icrası dini normalara uyğun aparılır. Toy mərasiminin iştirakçıları xalq adətlərindən kənara çıxmamalıdırlar. Avtomobili idarə edən adamın hərəkətləri isə yol hərəkəti qaydalarının «himayəsi altındadır».

Davranış və fəaliyyətin tənzimlənməsində vasitəçitək həyata keçirən normaların bütün məcmusu ictimai münasibətlərin normativ tənzimlənməsi sistemini təşkil edir. Hüquq nadir, çoxmənalı, nüfuzlu tənzimləyicidir, lakin o, normativ tənzimləmə sisteminin komponentlərindən yalnız biridir. Digər sosial tənzimləyicilər (normalar) arasında hüququn yeri və rolunun müəyyənləşməsi onun təbiətini anlamaq, tənzimləyici fəaliyyətinin sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

İctimai münasibətlərə tənzimləyici təsirin dərəcəsi və xarakteri normativ tənzimləmə sistemində hüquqla yanaşı digər norma qruplarını ayırmağa imkan verir.

Sosial normaların növləri

Sosial normalar çox saylı olub, müxtəlifdir. Bu, ictimai münasibətlərin eynicinsli olmaması ilə əlaqədardır. Hüquq elmi sosial normaları təsnif edərkən onların formalaşması üsulları, fəaliyyət sahəsi və sosial yönümündən çıxış edir. Bu nöqteyi-nəzərdən onları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. hüquq normaları;
2. siyasi normalar;
3. əxlaq normaları;
4. dini normalar;
5. korporativ normalar;
6. adət-ənənə normaları;
7. etiket (nəzakət) qaydaları.

Hüquq və adətlər. «Adətlər» sözü ilə az və ya çox, yaxud uzun zaman kəsiyində dəfələrlə tətbiq etmə nəticəsində insanların vərdişlərinə çevrilmiş və beləliklə onların münasibətlərini tənzimləyən davranış qaydaları başa düşülür. Bu qaydalar adət və vərdiş halını alan normalardır. Daha geniş mənada bu normalara təkcə adətlər deyil, dəbləri, ənənələri, ayinləri, ritualları da aid edirlər. Ənənələrin, ayinlərin əksəriyyətinə hüquq indifferentdir (laqeyddir). Eyni zamanda o, vərdiş halını alan davranış formalarına dayaqlanır, bəzi hallarda isə onları öz normalarında möhkəmləndirir. Məsələn, böyük ictimai mənaya malik olan dövlət başçısının andiçmə mərasimi buna aiddir.

Hüququn adətlərə təsirinin ümumi sxemi belədir: mütərəqqi adətlər hüquqla stimullaşdırılır, qanuna zidd olanlar isə hüquqpozmalar kimi qiymətləndirilir. Hüququn təsirini öz üzərində hiss edərək adətlər də hüquqa təsir göstərirlər. Müəyyən hallarda adətlər hüququn mənbələri kimi tanınırlar.

Adət ilk sosial norma hesab olunur. Adətin formalaşmasında əsas mexanizm təkrar olunmadır. Adət kollektiv vərdiş halını alan davranışdır. Adət-ənənədən bir sıra əlamətləri ilə fərqlənir:

1) adət gündəlik əhəmiyyət kəsb edir, ənənənin isə təqvim bağlılığı var.

2) ənənədə heç bir mənafeyə toxunulmur. Ənənə sırf mərasim xarakteri daşıyır.

Hüquq yaranarkən, adət formasında yaranıb. Adət həmişə hüququ yaşadan bir formadır. Çünki hüquq da gündəlik səciyyə daşıyır. Amma hüququn adətdən fərqi hüquqda mənafeyin olmasıdır.

Adət ilk sosial norma hesab olunur. Adətin formalaşmasında əsas mexanizm təkrar olunma~~z~~dır. Adət kollektiv vərdiş halını alan davranışdır. Adət-ənənədən bir sıra əlamətləri ilə fərqlənir:

1) adət gündəlik əhəmiyyət kəsb edir, ənənənin isə təqvim bağlılığı var.

3) ənənədə heç bir mənafeyə toxunulmur. Ənənə sırf mərasim xarakteri daşıyır.

Hüquq yaranarkən, adət formasında yaranıb. Adət həmişə hüququ yaşadan bir formadır. Çünki hüquq da gündəlik səciyyə daşıyır. Amma hüququn adətdən fərqi hüquqda mənafeyin olmasıdır.

Adətin qanunla nisbəti özünü aşağıdakı kimi göstərir:

- 1) qanundan kənar adət;
- 2) qanun və adət;
- 3) qanunazidd adət.

Hüquq və dini normalar. Dinin təyinatı insana bu və ya digər şəkildə yaşadığı aləmə alışmaq və dünyada öz yerini tapmağa imkan verən «mənalər»ın hazırlanmasıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən, din yaxşı davranışın mizan-tərəzisidir. Müxtəlif inancların yaratdığı və bu və ya digər dinə itaət edənlər üçün məcburi məna daşıyan dini normalar sosial normaların bir növüdür. Zahirən bu normalar hüquqi göstərişlərlə oxşarlığa (forma və məzmunca) malikdir. Onlar Tövrat, İncil və Quranda və s. əksini taparaq sənədləşmişdir. Bəzi hallarda hüququn mənbələri də olurlar (müsəlman dövlətlərini, kontinental Avropanın bəzi dövlətlərini, o cümlədən kilsə-kanonik hüququn milli hüquq sisteminin bir hissəsinə çevrildiyi Almaniyanı belə illüstrasiyalar kimi göstərə bilərik).

Eyni zamanda hüquqla din arasında prinsipial fərqlər mövcuddur. İctimai həyatın sekulyarizasiyası (dünyəviləşdirilməsi), vicdan azadlığının təsdiqlənməsi, artıq dini normaların fəaliyyətinin dairəsinin daralması deməkdir. Bundan başqa, məsələn, Tövratın göstərişləri yalnız iudaizm ardıcılılarına aiddir, Quran normaları isə müsəlmanlara və s. Din və hüququn təsir mexanizmləri də müxtəlifdir. Məsələn, dinlər müqəddəs kitablarında özlərinin davranış məcəllələrindəki mütləq göstərişləri Allaha, yaxud filosoflar və ilahiyyatçıların təbirincə, «dünyanın transedental başlanğıcı»na istinadla əsaslandırırırlar.

Hüququn dinə təsiri müəyyən mənada yetərincə spesifikdir. Vicdan azadlığı haqqında qanun vicdan və din azadlığına, məzhəblərin bərabərliyinə və s. təminat verir. Eyni zamanda hüquq dindən müəyyən

«ecaskar» məqsədlər, o cümlədən totalitar sektalar üçün istifadəsinə biganə qalmamalıdır.

Hüquq və korporativ normalar. Korporativ normalara o normalar aiddir ki, onlar ictimai birliklərin (ictimai təşkilatlar, fondlar, siyasi partiyalar və s.) üzvləri, iştirakçıları arasındakı münasibətləri tənzimləyirlər. Bu normalar nizamnamələrdə (habelə digər sənədlərdə) əks olunur, ümumi iclaslarda, konfrans və qurultaylarda qəbul edirlər.

Korporativ normaların fəaliyyət sferası bununla şərtlənir ki, onların ictimai birliklərin üzvlərinin təcəssüm etdirməsi və məcburi xarakter daşması ilə şərtlənir.

Korporativ normalar hüquq normaları ilə müəyyən oxşarlığa malikdir. Onlar hüquq normaları kimi nizamnamələrdə qeydə alınır və yetərinə detallaşdırılırlar. Məsələn, ictimai birliyin nizamnaməsində onun üzvlərinin hüquq və vəzifələri rəsmiləşdirilir, onlara təsir tədbirləri müəyyənləşdirilir və bunlar intizam-əxlaq tədbirlərinə oxşadırlar.

Hüquq və əxlaq. Hüquq və əxlaq arasında əlaqə sonuncunun normativ tənzimləmə sistemində tutduğu rolla əsaslanır. Hüquqla bərabər əxlaq da bu sistemdə dominionluq edir. Digər sosial normalarla müqayisədə onun fəaliyyət sahəsi genişdir. Sosial gerçəkliyin yalnız kiçik sahələri əxlaqi dəyərləndirmədən azaddır. Bu, hüquq və əxlaqın fəaliyyət sahələrinin kəsişməsi deməkdir. Lakin eyni sahələrdə hərəkət etsələr də, hüquq və əxlaq sərbəst, suveren normativ-tənzimləyici olaraq qalırlar.

Əxlaq (məənəviyyat) normativ tənzimləmənin xüsusi tipidir, o, özündə mənəvi dəyərlər daşıyaraq hər şeyə və hər nəyə təsirini göstərən normalar və prinsiplərin məcmusunda ifadə olunur. Onun ümumiləşdirilmiş şəkildə ümumbəşəri məzmunu «qızıl qayda»da əks olunmuşdur: «başqaları ilə münasibətdə özünə rəva görmədiyini tətbiq etmə». Əxlaq (məənəviyyat) öz normalarında mütləq dəyərləri ifadə edir və əxlaq normaları və dəyərləndirmələr yüksək davranış meyarlarıdır. Bu səbəbdən də əxlaq hüququ onun ədalət və əxlaqi gözlənti tələblərinə uyğunluğu baxımından dəyərləndirmək səlahiyyətinə malikdir.

Əxlaq təbii-tarixi prosesdə formalaşır. İnsanın həyat fəaliyyətindən ayrılmaz olan, insan birgəyaşayışı təcrübəsində sınaqdan çıxarılmış bu prosesdə dəyərlər və ideyalar, müəyyən baxışlar, əxlaqi gözləntilər ümumi və fərdi təfəkkürdə möhkəmlənirlər. Subyekt əxlaq normalarını formalaşdırır və onları özünə tərəf çevirir. Hüququn formalaşması da təbii-tarixi əsasa malikdir. Bununla birgə pozitiv hüquq (dövlətin hüquqyaradıcı orqanlarının aktlarındakı hüquq) tez-tez dəyərlərə və insan şəxsiyyəti prioritetlərinə zidd normaları özünə daxil edir. Bu səbəbdən hüquq və əxlaq prinsiplərini saxlayırlar.

Hüquq və əxlaq davranışı fərqli dəyərləndirirlər. Əxlaq insanların əməlləri və hərəkətləri əxlaqi imperativlər mövqeyindən dəyərləndirir: «yaxşılar», «pislər», «ədalətli» və «ədalətsizlər», «pak adamlar» və s. «Qanunauyğun» və «qanunazidd», «qanuni» və «qanunsuz», «hüquqi

icazəli» və «hüquqi qadağalı» isə hüququn dəyərləndirici kateqoriyaları kimi çıxış edir.

Hüquqdan fərqli olaraq əxlaqda normalar və prinsiplərin ixtisaslaşmışdaşıyıcıları yoxdur. O, inam güclü, vədişlər, mənəvi borcdan və s. təkrarən yaranır. Hüquq dövlətin ixtisaslaşmış müəssisələrində xüsusi vasitələr və mexanizmlər yardımı ilə tətbiq edilir. Lakin hüququn əxlaqdakı kimi vicdan adlı güclü daşıyıcısı yoxdur. Hüquq qanunçuluq hissində etibar edir, lakin sonuncu vicdandan fərqli olaraq insanın status keyfiyyətinə daxil deyil.

Əxlaq - universal tənzimləyicidir və onun təsiri bütün insanların, yaxud demək olar ki, hamının əməl və hərəkətləri sferasına şamil edilir. Doğrudur ki, elə sahələr var ki, onun təsirindən uzaqdır, ya da onun təsiri yetərinə spesifikdir. Məsələn, xristian əxlaqının hamıya və hər kəsə ünvanlanmış «anna və ataya ehtiram göstər» tələbi hüquqda özünəməxsus tərdə əksini tapmışdır. Hüquqdan bundan özgə heç nə tələb etmək olmaz, yoxsa o özünün hüquqi özünəməxsusluğunu itirər, tövsiyəedici norma və məsləhətlərin toplusuna çevrilə bilər.

Hüququ əxlaqdan fərqləndirən cəhətlərdən biri də dövlət təminatıdır. Fikrimizcə, onun əxlaqdan, həm digər sosial tənzimləyicilərdən prinsipial fərqi də bundadır. Fiziki və hüquqi şəxslər üzərində məsuliyyət qoyaraq hüquq elə təsir alətlərinə malik olur ki, onlar vasitəsilə tələb olunan davranışa nail olmaq mümkündür. **Tarixən hüquq ona görə yaranıb ki, yeni şəraitlərdə digər tənzimləyicilər, o cümlədən əxlaq təşkilatlanma və qayda-qanun üçün, istehsalçının xoşagəlməz hadisələr və özbaşınalıqdan müdafiəsi üçün yetərinə təminatçı ola bilmir. Hüququn xüsusiyyətləri isə buna cavab vermişdir.**

Əxlaq və din hüquqla rəqabət apara bilmir. Partikulyarizm prinsipinə hüquq sistemi üçün qəbul edilməzdir. Buna görə də hüquq sistemi cəmiyyətdə yeganə olmalıdır. Əxlaqi və dini sistemlər isə bir neçə ola bilər: hakim və korporativ əxlaq, hakim elitanın və idarəolunanların əxlaqı, yaxud Alman filosofu Fridrix Nitsşe demişkən, «hökmdarın əxlaqı və qulların əxlaqı».

Normativ tənzimləmənin prioritet tipii kimi hüquq və əxlaq bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərirlər. Bu təsirin formulu belə ifadə oşuna bilər: əxlaq qanunun pozulmasını tələb edə bilməz; hüquq öz normalarında əxlaqsız əməlləri möhkəmlətməməlidir (və təbii ki onların icrasının yerinə yetirilməsini də).

Əxlaqın hüquqa təsiri ikinciyə əxlaqi istiqamət verir. Hüququn əxlaqi dəyəri ondadır ki, onun normaları və institutları hüquqi vasitələrlə və mexanizmlərlə insanın və vətəndaşın azadlıqlarına, onlardan istifadə imkanına təminat verir, şəxsi həyata və şəxsi azadlıq sferasına özbaşına müdaxiləni istisna edir. Hüququn mənəvi borcu ondadır ki, o, sosial ədalətin tələblərini təsdiqləməli və həyata keçirməlidir. Bu mənada hüquq cəhətdən ədalətin normativ təsdiqlənmiş ifadəsi olmalıdır.

Hüquq və əxlaqın yaxınlaşması eyni zamanda hüququn əxlaqa çevrilməsi deməkdir. Belə yaxınlaşma öz sərhədlərinə malikdir və ondan kənarında hüquq öz unikallığını itirmək təhlükəsi ilə üzləşir.

Əxlaq və hüququn nisbətini aşağıdakı kimi daha yaxşı təsvir etmək mümkündür:

- 1) Hüquq rəssional, əxlaq irrasional qaydalardır;
- 2) Hüququ yazılı şəkildə qeyd etmək olur, əxlaqi isə yox;
- 3) Hüquq yalnız insanların hərəkətlərini müəyyən edir, əxlaq isə düşüncə, hiss və ehtirasları da nizamlayır;
- 4) Hüquqda heç bir qiymət-«yaxşı» və «pis» anlayışları yoxdur. Əxlaqda isə xeyir və şər tarixən formalaşmış.

5) Hüquq yalnız tərəflər arasında mövcud olur, yəni miqyas məhduddur. Əxlaq isə hər yerdə var;

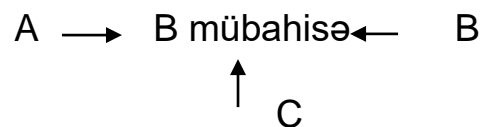
6) Hüquq yalnız tərəflər arasında mövcud olur.

Hüquq qarşılıqlılıq tələb edir. Hüquq insanların başqaları haqqında düşüncələrini nizamlaya bilmir.

I. Hüquqda $A \leftrightarrow B$ II. Əxlaqda isə $A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow E$

Hüquq ikinci münasibətləri nizamlamır, çünki qarşılıqlı münasibət yoxdur.

7) Hüquqda mübahisə III tərəf vasitəsilə həll olunur. Yəni:

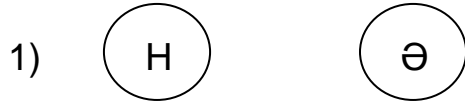
A və B arasında mübahisə var, C onların hər biri ilə ortaq mənafeyə malik olmayıb, neytraldır, yəni mübahisənin iştirakçısı deyil. Amma əxlaqda mübahisə mübahisə iştirakçılarından biri tərəfindən həll olunur.

8) Hüquqda hər kəs bərabərdir. Əxlaqda isə yox, (məs; yaşlı və cavan). Hüquq faktiki bərabərsizliyi nəzərə almır. Əxlaq isə əksinə onları nəzərə alır, qəbul edir.

9) Hüquqda hökmən yaradan və realizəni təmin edən xüsusi təsisat olmalıdır. Əxlaqda isə belə təşkilatlara ehtiyac yoxdur.

10) Hüquq daim dəyişkəndir, çünki hüquq mənbələrdə təsbit edilib. Mənbələr dəyişirsə, hüquq da dəyişir. Əxlaqda dəyişikliyin baş verməsi üçün nəsil dəyişilməlidir.

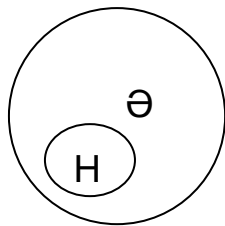
Hegel hüquq və əxlaq arasında fərqi belə ifadə edir:

Burada hüquq və əxlaq heç vaxt qovuşmur.

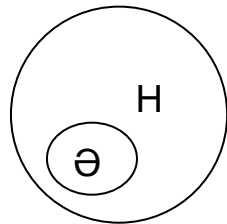
Ayrı-ayrı sahələri var.

2) Kant isə bu fərqi belə ifadə edir:

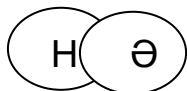
Burada əxlaq hüququ ehtiva edir, hüquq əxlaqın tərkib hissəsi olur. Hüquq cəmiyyət üçün vacib olan qaydaları təmin edir, əxlaqdan törənir. Bu cür yanaşma «etik minimum» adlanır.

3) «Skandinaviya realizmi» hüquq və əxlaq nisbətini aşağıdakı kimi hesab edir:

Hüquq əxlaqı ehtiva edir, əxlaq hüququn tərkib hissəsidir.

4) Sonuncu yanaşmada isə hüquq və əxlaq sərbəst normativ sistemlərdir.

Hüquq və texniki normalar. Normativ tənzimləmə sistemində texniki normalar xüsusi yer tutur. Belə qəbul olunub ki, bu normalar sosial xarakterizə malik deyil: bu insanların təbiətə, texnikaya, istehsal vasitələri və adətlərinə münasibətini səciyyələndirən qaydalardır. Bununla belə, aydındır ki, texniki normaların pozulması və onların nəticələri - qəzalar və fəlakətlər daim insan tələfatları və böyük maddi zərərlərə müşayiət olur, yəni sosial cəhətdən hiss olunan rezonansa malik olur.

Geniş mənada texniki normalara bioloci, texnoloci, elmi-texniki, ekoloji və s. normaları aid edirlər. Özünün əhəmiyyətinə görə onlar qanunvericilikdə texniki-hüquqi adla təsdiqləmə tapırırlar: müxtəlif təhlükəsizlik tədbirləri qaydaları, ətraf mühitin çirklənməsi indeksləri və s. və i. a. Bu qaydaların pozulmasına görə hüquq məsuliyyəti də müəyyən olunmuşdur: maddi-əmlak, inzibati-hüquq və cinayət-prosessual.

Hüquq və texniki normaların qarşılıqlı əlaqəsi müəyyən mənada bir zamanlar hüquq üçün əlçatmaz olan sahənin onun tənzimlənmə və mühafizə obyektinə çevrilməsini bildirir. Bu zaman nəinki ayrı-ayrı normalar və institutlar, həm də bütün qanunverici massivlər, qanunvericilik sahələri və hətta hüquq sahələri bu prosesə cəlb edilir. Məsələn, ekoloji hüquq hüquqi vasitələrlə vətəndaşların ekoloji hüquqlarının müdafiə olunmasına, təbiətə və təbii ehtiyatlara şüurlu, sivil münasibət bəslənməsinin təmin edilməsinə yönəlmişdir; şəxsiyyətin, cəmiyyətin və təbiətin təhlükəsizliyini atom enerjisindən ağılsızcasına istifadədən təminatına isə atom hüququ cavabdehdir. Beləliklə, davranış və hərəkətin başlıca tənzimləyicilərindən biri olmaqla bərabər, hüquq digər sosial tənzimləyicilərin rolunu və imkanlarını nəzərə almağa məcburdur.

Tənzimləyici enerjinin mütəmadi mübadiləsi, ictimai münasibət iştirakçılarının çeşidli sosial tənzimləyicilərə seçim hüququnu həm qanunvericilər, həm də hüquq tətbiqedicilər nəzərə almalıdır.

SUAI 2. Hüquq və digər sosial normaların nisbəti.

Sosial normalar arasında dini normalar əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Anlayışı üzərində vahid bir fikirdə cəmləşə bilməslər də yazıçıların çoxu dini normalara (ən azı səmavi (həqq) dinlər üçün) «Allah (Tanrı) tərəfindən endirildiyinə və Peyğəmbərlər vasitəsi ilə bizə çatdırıldığına inanılan bir sıra əmr və qadağalar» kimi ad verilir.

Bu anlayış mövcud olan səmavi dinlərin normalarını izah edir. Məsələn, insanların bir hissəsi Allahın varlığına və vahidliyinə və Həzrəti Məhəmmədin onun elçisi olduğuna inanır və bu inananların

çoxu namaz qılır, ramazan ayında oruc tutur, ilin müəyyən bir günü qurban kəsirlər, insanların bir hissəsi isə başqa bir Peyğəmbərin həqiqi peyğəmbər olduğuna inanır və bazar günləri kilsəyə gedirlər. Başqa bir peyğəmbərin həqiqi peyğəmbər olduğuna inanan insanların digər qismi isə şənbə günləri işləmirlər. İnsanların namaz qılmağı, oruc tutmağı, məscidə, kilsəyə, Sinaqoqa getmələri, müəyyən günlərdə işləməmələri, xarici aləmdə müşahidə olunur. Belə ki, insanlar həmin dini normalara tabe olaraq bu və ya digər formada geyinir və bir-birilə bu və ya digər formada münasibət qururlar. Bütün bunlar xarici aləmdə müşahidə edilə bilən mahiyyətdədir, o halda dini normaların mövcudluğu aşkar reallıqdır. Dini normalar eynilə hüquq normaları kimi sosial normaları tənzimləyən normalardır. İndi dini normalarla hüquq normaları arasındakı fərqi araşdıraq.

Dini normalarla hüquq normaları arasındakı fərq,

Yazıçılar dini normalarla hüquq normaları arasında müxtəlif fərqlər olduğuna işarə edirlər.

1. Dəyişkənlik baxımından.

Bəzi yazıçılara görə, hüquq normaları müddət keçdikcə dəyişə bilər və dövrün tələblərinə uyğunlaşar, buna qarşılıq, dini normalar zaman ərzində dəyişməz mahiyyətdədir, sabitdirlər; zamanın tələblərinə uyğunlaşmazlar,

Qənaətimizə görə, bu fərqi şişirtməmək lazımdır. Dini normaların dəyişməyən, donmuş mahiyyətdə olduğu, hüquq normalarının isə dəyişkən, zamanın tələblərinə uyğunlaşdığı mahiyyətdə olduğu təcrübi olaraq, hər zaman deyilə bilməz. Daha doğrusu, belə bir iddia İslam dini baxımından nəzəri olaraq da (tutarlı) əsaslı deyil. Məcəllənin 39-cu maddəsi «zamanın dəyişməsi ilə normanın dəyişməsi inkar edilə bilməz» deyirdi. Belə ki, Quran «Hər dövrün hökmü müxtəlifdir» deyir (surə 13, Ayə 40). Hətta müəyyən bir dinin normaları tam olaraq donmuş mahiyyətdə olsa belə, o dinin zaman içərisində başqa bir dinlə dəyişdirildiyi tarixdə hər zaman görülmüşdür. Dolayı olaraq, dini normaların dəyişməyən olduğuna (stabilliyini) iddia etmək olmaz.

2. Məqsəd baxımından.

Bəzi yazıçılara görə hüquq normaları ilə dini normaların məqsədləri müxtəlifdir. Dini normalar ilahi ədaləti, hüquq normaları isə maddi ədaləti reallaşdırmağı məqsədləyir. Buna qarşılıq olaraq, bəzi yazıçılara görə hüquq normaları ilə dini normalar arasında birliyi vardır. Onlara görə hər iki norma cəmiyyətdə sülh, hüzür və əmin-amanlığı məqsədləyir.

Qənaətimizcə, hüquq normaları ilə dini normalar arasındakı fərq probleminə məqsəd baxımından yanaşmaq olmaz. Yuxarıda da görüldüyü kimi məqsəd baxımından hərəkət edilərsə, bir varkı başqa nəticəyə gələ bilər.

3. Mənbə baxımından.

Hüquq normaları ilə dini normalar arasında mənbə baxımından fərq vardır. Hüquq normalarının mənbəyinin sosial iradə, dini normaların mənbəyinin isə ilahi (teoloji) iradə olduğuna demək olar. Başqa bir ifadə ilə, hüquq normaları dövlət, yəni son nəticələ səlahiyyətli şəxslər tərəfindən qoyulur. Dini normalar isə Allah tərəfindən qoyulur.

4. Münasibət baxımından.

Zənnimizcə, münasibət baxımından dini normalar ilə hüquq normaları arasında əhəmiyyətli bir fərq yoxdur. Hər ikisi də insanlarla münasibətdə olur. Şübhəsiz, münasibətdə olan insanın mahiyyəti fərqlidir.

Hüquq normalarına görə münasibətdə olan insanlar, vətəndaşlar (və ümumi baxımından ölkədə olan əcnəbilər).

Dini normalara görə münasibətdə olanlar isə əksəriyyət etibarilə daha geniş, əhatəlidir. Dinlər əksəriyyətlə, qlobaldır, vətəndaşlıq fərqi qoymadan bütün insanlara aid edilir.

5. Sanksiya baxımından.

Yazıçılara görə hüquq normaları ilə dini normalar arasındakı fərq sanksiyalar baxımındandır. Hüquq normaları maddi, dini normalar isə mənəvi sanksiyalardır. Burada nəzərdə tutulan, hüquq normalarının sanksiyası dünyəvidir; bu dünyada həyata keçirilir. Dini normaların sanksiyası isə ruhanidir (axirətlə bağlıdır); o biri dünyada realizə olunur. Dini normanı pozan şəxs, günah etmiş olur. Bu günahın cəzasını axirətdə cəhənnəm əzabı çəkərək ödəyir.

Zənnimizcə, dini normaların sanksiyasının öldükdə çəkiləcək cəhənnəm əzabı olduğunu demək, əslində bu normaların sanksiyasız olduğunu söyləməkdən başqa bir şey deyildir. Elə ki, o biri dünyada insanların başına gələcəyinə inanılan bir şey sanksiya anlayışına uyğun gəlmir. Sanksiya yuxarıda qeyd edildiyi kimi, normanın pozulması halında normanı pozan şəxsin məruz qaldığı xoş olmayann bir hadisədir. Bu xoş olmayan hadisə ilə normanı pozanın bu dünyada məruz qalması lazımdır. Əks halda sanksiyanın normasının islah edən bir funksiyası olmaz.

Qənamətimizə görə, dini normaların bu dünyada reallaşan bir sanksiyası vardır. Bu, «öldükdə cəhənnəm əzabı çəkmə qorxusu» olur. Bu qorxu bu dünyada çəkilir. Dini normaların Allah tərəfindən yaradıldığına inanan şəxslər bu qorxuya görə dini normalara əməl edirlər. Hər hansı bir dini normanın mövcudluğuna inanan və onu pozan şəxs o biri dünyada cəhənnəm əzabı çəkəcəyinə inanaraq, bu dünyada bundan ötrü qorxur və narahatçılıq keçirirlər. Dini normaların sosial davranışlara təsiri baxımından həqiqi sanksiyası elə bu qorxudur.

Nəticə olaraq, zənnimizcə, hüquq normaları ilə dini normaları ilə dini normalar arasındakı fərq, sanksiyalar baxımındandır. Hüquq normalarının sanksiyası maddi, dini normalarınkı isə mənəvidir. Bu mənəvi sanksiya, «cəhənnəm əzabı çəkmə qorxusun»dan ibarətdir.

Qanunu və Vergi Üsul Qanunda yer tutan normalar hüquq normasıdır. Verginizi ödəməsəz, bu normalara zidd hərəkət etsəz, sizdən bu vergi zorla alınır və pul cəzasına (cərimə), hətta həbs cəzasına məruz qala bilərsiniz. Ancaq maddi vəziyyətiniz yerində olduğu halda, zəkatınızı verməməsəz, «zəkatını ver» deyən dini normanı pozmuş olursuz. Lakin Türkiyədə bunu pozmağınıza görə, haqqınızda maddi cəza tədbiri görülməyəcəyi kimi, başqa bir maddi sanksiya da məruz qalmaqcaqsınız.

Amma əgər yaxşı bir müsłmansınızsa, Allah tərəfindən yaradıldığına inandığımız «zəkatını ver» normasını pozduğunuz üçün o biri dünyada cəhənnəm əzabı ilə cəzalandırılacağınıza inanaraq və buna görə də bu dünyada qorxacaqsınız. Bu nümunədə «vergini ödə» formasındaki norma hüquq norması, «zəkatını ver» formasındaki norma isə dini normadır.

Amma əgər başqa bir ölkədə zəkatını verməyənlər haqqında maddi cəza tədbiri görülür, və yaxud onları bu dünyada bir maddi cinayət işi başlanılsa, qısaca, «zəkatını ver» norması bir sanksiyaya bağlanmışdırsa, bu norma artıq bir dini norma deyil, bir hüquq normasıdır. Digər bir ifadə ilə əsas (yaradılış etibarı ilə) dini olan norma, hüquq normasına çevrilmişdir.

Türkiyədə «namaz qıl» əmri bir hüquq norması deyil, dini normadır. Çünki namaz qılmağın birinə maddi cəza verilmir. Amma əgər bir gün Türkiyə hüquq sistemi namaz qılmayanlara cərimə (pul cəzası) və ya həbs cəzası versə, artıq «namaz qıl» norması bir hüquq normasına çevrilir.

Burada diqqət veriləcək nöqtə, dini normaları sanksiyalaşdıran, yəni dini normaları hüquq normasına çevirən, ilahi iradə deyil, sosial iradədir. Yuxarıdakı nümunədə namaz qılınmaması halında cəza verəcək və bu cəzanı tətbiq edəcək subyektlər yenə insanlardır.

Qısaca desək, dini əsaslı hüquq normalarının yaradıcısı ilahə iradə deyil, sosial iradədir. Digər bir ifadə ilə desək, din hüququn ilham mənbəyi ola bilər, amma hüququn yaradıcısı, tətəbiq edəni hər halda insanlardır.

O halda, dini normalara bu dünyada realizə olunan bir maddi sanksiya ilə bağlanırsa, bu normadan hüquq normalarına çevrilir. Hüquq normasına çevrilən dini norma artıq dini norma kimi yox, hüquq norması kimi qəbul edilməlidir. Digər bir ifadə ilə, hüquq normaları dini əsaslı (köklü) olsalar da yenə hüquq normalarıdır. Bu səbəblə, hüquq normaları ilə dini normaları fərqləndirən əsl kriteriyalar sanksiyanın maddi mahiyyətindədir. Bütün dini normalar əgər bu dünyada reallaşan sanksiyaya bağlanırsa, din tamamilə hüquqla əvəz edilmiş olur. Belə bir sistemdə artıq din sistemindən deyil, hüquq sistemindən danışmaq lazımdır. Belə bir sistemdə hüquq yox, din aradan qalxır.

Əgər belə bir sistem praktikada (təcrübədə) mövcuddursa, buna «mütləq teokratik hüquq sistemi» adı verilməlidir və bu sistem, bütün

normalalarının dini əsaslı olduğu hüquq sistemi kimi adlandırılmalıdır. Başqa bir ifadə ilə, «mütləq teokratik hüquq sistemi», hüquq halına çevrilmiş dindir. Belə bir sistemin əksinə olaraq «mütləq layiqlik (dünyəvi dövlət) sistemi» yer tutur. Bu cür sistem tamamilə dini əsaslı olmayan hüquq normalarından meydana gələn sistem kimi adlandırıla bilər. Belə bir sistemdə hüquq norması halına çevrilmiş dini norma yoxdur.

Ancaq qeyd edək ki, həm «mütləq teokratik hüquq sistemi», həm də «mütləq layiqlik hüquq sistemi» hər biri saf növdür. Həqiqət baxımından hər biri bir utopyadan başqa bir şey deyildirlər. Bir mütləq sənət hüquq sisteminin yaradılmasının mümkün olmadığı kimi, mütləq lay

ay iqlik hüquq sisteminin də yaradılması mümkün deyildir. Layiq olduqları zənn edilən hüquq sistemlərində dahi dini köklü normalar vardır və olacaqdır. Məsələn, dini bayramların rəsmi tətil olması, həftə sonu tətil günlərinin dini köklü olması kimi, bundan başqa, hüquq normasının yaradılması zamanı hər zaman bir dini normadan yararlanmaq olar və bu, psixi bir hadisədir və müəyyən etmək olmur. Qisası teokratik hüquq kimi, **lanq** hüquq da bir utopiya (xəyallar) və təcrübədə ancaq müəyyən səviyyədə **rell** bilər.

6. Yurisdiksiya baxımından.

Hüquq normaları ilə dini normalar arasında son bir fərq kimi bunların yurisdiksiyalarının da müxtəlif olduğu fikri irəli sürülmüşdür. Bu yazıçılara görə, dini normalar «ruhani (ruhlarla bağlı) və «dünyəvi» kimi ikiyə ayrılırlar. Ruhani dini normalar Allah ilə insanlar arasındakı əlaqələri tənzimləyən normalardır. Dünyəvi dini normaları isə insanların digər insanlarda olan əlaqələrini tənzimləyən normalardır.

Məsələn, «namaz qıl» əmri ruhani normalardır; buna zidd olaraq, «oğurluq etmə», bununla bərabər «aydınlıq etmək» əmri isə dünyəvi dini normadır. Buradan da yola çıxarmaq, ictimai sistem norması mahiyyətində olan normaların digəri dini normalar olduğu irəli sürülmüşdür. Bu görüşdə konkretlik, dəqiqlik yoxdur. Belə ki, ruhani normaların tam olaraq, ictimai (sosial) sistemlə əlaqəsiz olduqlarını iddia etmək mümkün deyildir. Məsələn, məscidlərdə namaz qılmağın ictimai sistemi maraqlandırmadığını kim deyə bilər?

Digər tərəfdən, bu müxtəliflikdən yola çıxaraq, bəzi yazıçılar, dini normaların əhəmiyyətli bir hissəsinin ruhani olmasına baxmayaraq, hüquq normalalarının bütövlükdə hamısının dünyəvi olduğunu irəli sürmüşdülər. Zənnimizə görə, bu fikirdə dəqiqlik yoxdur. Yuxarıdakı nümunəyə nəzər yetirək. Namaz qılmayanlara bu dünyada bir cəza verildiyini fərz edək. Artıq orada hüquq norması mövcuddur. Bu norma yaradılma formasına görə ruhanidir. Şəxsin Allahla olan əlaqəsini tənzimləyir.

Nəticə olaraq, dini normalar ilə hüquq normaları arasında müxtəlif fərqlər olduğu irəli sürülsə də bunlar arasındakı əsl fərq,

sanksiyaları baxımındandır; hüquq normaları ağır sanksiyalı, dini normalar isə mənəvi sanksiyalıdır. Yeni hüquq normasının pozulması halında maddi cəza ilə; dini normaların pozulması halında isə «cəhənnəm əzabı çəkmə qorxusu ilə» müqayisə edilir. Təbii ki, həmin bu sonuncusu ancaq inanan insanlara aiddir. O halda dini normaları bu formada adlandırmaq olar:

Dini normalar – ilahi iradə tərəfindən yaradıldığına inanılan və sosial normaları tənzimləyən, o biri dünyada cəhənnəm əzabı çəkmə qorxusu ilə sanksiyalaşdırılan əmr və qadağalardır.

Əxlaq normaları. Əxlaq normaları insanların istər özlərinin istərsə də digər şəxslərə qarşı olan vəzifələrini göstərən və tənzimləyən normalardır. Hüquq və din normaları kimi əxlaq normaları da insan davranışını tənzimləyən.

Əxlaq normaları fərdi və ümumi (cəmiyyətin) əxlaq normaları olmaqla 2 yerə ayrılır.

Fərdi əxlaq normalarına subyektiv əxlaq normaları. ümumi əxlaq normalarına isə obyektiv əxlaq normaları deyilir.

a) Fərdi əxlaq normaları insanın öz nəfsinə qarşı, vəzifələrini göstərən normalardır. Məsələn «Qəlbi təmiz əl», «dürüst əl» başqaları haqqında yaxşı düşün» kimi əirlər və s.

b) Ümumi əxlaq normaları: insanların digər insanlar qarşısında vəziyyətini tənzimləyən normalardır. «Yoxsullara kömək et», «Oğruluq etmə», «Avtobusda yaşlılara yer ver» və s.

Ümumiyyətlə əxlaq normaları belə anlayış vermək olar; Əxlaq norması şəxsin öz vicdanı tərəfindən müəyyən edilən və yenə şəxsin davranışlarını tənzimləyən və vicdan əzabı ilə sanksiyalanmış əmr və qadağalardır.

Bir çox alimlər əxlaq normaları ilə hüquq normaları arasında bir neçə fərq olduğunu irəli sürürlər. Bu fərqlər aşağıdakılardır:

1. Məqsəd baxımından – Bəzi alimlərə görə hüquq normalarının məqsədi ədaləti təmin etmək, əxlaq normalarının məqsədi isə «yaxşılıqdır» Digəriləri halda, əxlaq normalarının məqsədini insanın namusu, qeyrəti kimi vurğulayırlar Bəzilərinə görə isə əxlaq normalarında hüquq normaları kimi cəmiyyətin sabitliyini təmin etməyə yönəlmişdir.

2. Daxili-xaricilik baxımından – Əxlaq normaları xaricə yönəlmiş olduqları kimi. daxilə də yönəlmiş ola bilərlər. Fərdlərin yalnız bir-birinə qarşı olan deyil, eyni zamanda onun öz nəfsilə bağlı vəzifələrini də tənzimləyir. Hüquq isə şəxsin xaricə təzahür etməmiş davranışlarıyla maraqlanmır. Məsələn: xaricdə təzahür etməsədə bir şəxsin malını oğurlamağı düşünmək əxlaqa ziddir. Ancaq dü düşüncə şəxsin beynində qaldığı müddət həyata keçirilməzsə hüquqa zidd deyil.

3. Mən də baxımından: - hüquq normalarının qaynağı hüquq sistemi tərəfindən səlahiyyət verilmiş insanlardır. Əxlaq normaları isə bu

normalrı tətbiq edəcək insanların öz vicdanları tərəfindən müəyyən olunur. Bu mənada hüququn heteronom əxlaqın isə autonom olduğundan bəhs edilir. Bu o deməkdir ki, hüquq norması fəddən kənar və üstün, yad bir maddənin məhsuludur. Bir davranışın əxlaqı olub olmadığına qərar vermək mövzusunda səlahiyyətli olan yalnız fiddan özüdür. Əxlaqı çəkişmə fərdlər arasında yox şəxsın öz daxilində olur. Buna görə də əxlaq sahəsində normanı müəyyən edənlə ona uyan şəxs eyni insandır. Bu mənada hüququn mənbəyinin xaricdə, əxlaqın mənbəyinin isə daxilə olduğu deyilir.

4. Tətbiq edənlər baxımından-tələblərinin pozulduğu halda bunu müəyyənləşdirən və normanı tətbiq edəcək olan fərdin xaricində hüquq sistemi tərəfindən səlahiyyət verilmiş şəxslər və orqanlardır. Bu davranışın hüquqazidd olub-olmadığına bu orqanlar qərar verir.

Əxlaq sahəsində isə bir davranışın əxlaqa uyğun olub-olmadığını qərar verəcək mühakimə orqanı şəxsən bu davranışı edən şəxsın vicdanıdır. Hengel və Redbrukun fikrinə görə «əxlaqı vəzifə vicdana qarşı, vicdan qarşısında bir vəzifədir: bu vəzifənin yerinə yetirilməsini istəyən xarici qüvvə deyil. Beləcə əxlaqda fərdin vicdanı həm davranış qaydasını müəyyən edən, həm də bunlara əməl olunub-olunmamasına hökm verən, yəni həm qanun qoyucu və həm də hakim rolunu oynayan bir mərkəz, bir orqandır.

Hüquq normaları şəxslərə hüquq və vəzifələr verir. Əxlaq normaları isə yalnız vəzifə müəyyən edir. Əxlaq hər hansı haqq (səlahiyyət) vermir.

5. Sanksiya baxımından – hüquq normaları ilə əxlaq normaları arasında ən əsas fərq sanksiyalarındadır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi hüquq normalarının cəbri sanksiyaları olur. Əxlaq normalarının sanksiyaları isə daxilə yönümlüdür. Şəxsdə vicdani narahatlıq doğurur. Əxlaq normalarının başqa bir sanksiyası yoxdur.

Yuxarıdakılardan belə bir nəticə çıxarmaq olar: əxlaq norması – insanın vicdanı tərəfindən müəyyən olunan, insanın öz davranışlarını tənzimləyən və vicdan əzabı ilə sanksiyalandırılmış əmr və qadağalardır.

Etik normalar. Eyni təbəqəyə mənsub insanlar tərəfindən uyulan və şəxslərin bir-birilə qarşılaşdıqları zaman diqqət yetirməli olduqları davranış formaları ilə danışma, yemək içmək üsulları, oturuş tərzi, toy və bu kimi mərasimlərdə geyinmə və hərəkət tərzi göstərən normalara etik normalar deyilir.

Bu normalar müxtəlif sahələrdə özünü göstərir. Xəstə ziyarətində olmaq, yeni evlənənlərə hədiyyə vermək, yaxın qohumunu itirənə başsağlığı vermək, qarşılarında dostlarla salamlaşmaq kimi insanın şəxsi, ailə həyatında bu normalara rast gəlinə bildiyi kimi, iş həyatında da görmək olar. İş yerinə müəyyən geyimdə getmək, açıq dənizdə qarşılaşan və eyni ölkənin bayrağını daşıyan iki gəminin signal verərək

bir-birini salamlaması, ölkədaxili yollarda eyni şirkətə aid iki avtobusun siqnal verərək bir-birini salamlamaları və s.

Etik normalar şübhəsiz, cəmiyyət üçün faydasız deyil, insanlar eyni normalara uymaqla bir-birlərinə yaxınlaşır və aralarında daha sıx əlaqə yaradırlar. Mədəni insanlardan ibarət bir cəmiyyətdə sosial əlaqələr daha zərif və rahatdır. İnsanların bir-birinə qarşı nəzakətli olması, dostların bir-birini salamlaması, sevinc və kədərlərini bölüşməsi, insanlar arasında sevgi və hörməti artırır və sosial əlaqələri möhkəmlədir. Ancaq bu normalara əməl olunmasa cəmiyyətin əsasları sarsılmaz. Sədri Maqsudi Arsalın dediyi kimi «bu normalar həyatı bəzəyən qaydalardır».

Etik normalar xüsusilə beynəlxalq əlaqələr də vacibdir. Məsələn: Prezident seçilən şəxsi digər ölkələrin prezidentlərinin təbrik etməsi beynəlxalq hüquqda etik norma sayılır. Diplomatik sahədə də etik normalara üstünlük verilir. Məsələn: bir ölkədə olan xarici diplomatlardan vəzifə etibarilə ən yüksək olan səfir həmin ölkədə dövləti adından çıxış edir və mərasimlərdə iştirak edir.

Etik normalarla hüquq normaları arasında bir çox fərq vardır.

1. Mənbə baxımından – hüquq normalarının müəyyən edən dövlətdir. Etik normalarda isə müəyyən ictimai mühitdir.

2. Əlaqədə olduğu şəxslər baxımından – hüquq normaları da, etik normalar da insanlara şamil edilir. Ancaq hüquq normaları ölkədəki hər kəsə aid edildiyi halda, etik normalar isə yalnız qüvvədə olduğu ictimai mühitə aid edilir.

3. Sanksiya baxımından - hüquq normaları cəbri sanksiya ilə əhatə olunmuşdur. Etik normalar riayət etməməyin isə cəbri sanksiyası yoxdur. Bu normalara uymayan şəxs cəmiyyətin sınağı ilə rastlaşır. Etik normaların tələblərinin pozulması cəmiyyət üçün o qədər də böyük təhlükə daşımır. Etik normalara uymayan şəxs cəmiyyət tərəfindən «mədəniyyətsiz», «nəzakətsiz», «kobud» olaraq qiymətləndirilir. Bu normaları pozan şəxslər gülünc vəziyyətə düşürlər. Lakin onlara qarşı cəmiyyətin reaksiyası nifrət dərəcəsinə çatmır.

Adət və ənənə normaları. Bəzi alimlər adət və ənənə normalarını ictimai münasibətləri tənzimləyən normalar arasında saymırlar. Belə ki, onlar bunu daha əvvəldə, hüququn mənbələri mövzusunda öyrənirlər. Digərləri isə bunları ictimai münasibətləri tənzimləyən norma sayırlar. Birinci fikir yanlıştır. Çünki hər adət və ənənə norması hüququn mənbəyi deyil, ancaq hüquq mənbəi olmayan adət və ənənə normaları da ictimai münasibətləri tənzimləyir.

İkinci fikir də yanlıştır. Çünki onlar da ictimai münasibətləri tənzimləyən normalar arasında bir şəxsi hüquq norması kimi əsas olan adət və ənənə normalarını araşdırır, adət və ənənə normalarının hansı şərtlərdə hüquqi əsasının olduğunu mühakimə edir, bu normaların əsaslı olmağı üçün dövlətin dəstəyindən bəhs edilir.

Əslində adət və ənənə normalarını 2 qrupda incələmək olar: Bir növ adət və ənənə normaları həm də hüquq norması hesab olunur. Digər növdə isə hüquq cəhətdən əsassızdır, ancaq yenə də ictimai münasibətləri tənzimləyir. Birinci növ adət və ənənə normalarına «hüquqi» adət və ənənə normaları, ikinci növ normalara isə adi və ya ümumi adət və ənənə normaları deyilir. Hüquqi normalar daimlik, ümumi inanc və dövlət dəstəyi kimi əlamətlərə sahibdir. Adi normaların isə yalnız daimlik və ümumi inanc əlamətləri var. Hər cəmiyyətdə yaxşı və ya pis bir neçə adi adət və ənənə norması var. Ancaq bunlardan bəziləri dövlət tərəfindən mühafizə olunur və hüquq mənbəyi olaraq fəaliyyət göstərirlər. Bəziləri isə dövlət tərəfindən mühafizə olunmur, əksinə dövlət tərəfindən qadağan olunmuşdur. Ancaq yenə də bəzilərdə adi adət və ənənə norması kimi əhəmiyyətini itirmir. Bunlar daimidir və həmin ərazidə yaşayınlar hesab edirlər ki, bu normalara riayət olunmalıdır. Məsələn: qan davamı hüquqi adət və ənənə norması deyil. Çünki dövlət tərəfindən dəstəklənmir. Buna baxmayaraq, adət və ənənə norması sayılır, lakin adi adət və ənənə normasıdır.

Adi adət və ənənə normaları, cəmiyyətdə uzun müddət təkrarlanan və cəmiyyətin özü üçün məcburi saydığı ortaqlıq davranış formalarıdır.

Yuxarıdakı anlayışdan bu normaların iki əlaməti ortaya çıxır: Maddi və mənəvi ünsürü.

1. Maddi ünsür (daimlik) – cəmiyyətdə mövcud olan davranışın adət və ənənə norması ola bilməsi üçün, bu davranış hər şeydən əvvəl daim təkrarlanan olmalıdır. Müvəqqəti davranışlar adət və ənənə norması sayılmırlar.

2. Mənəvi ünsür (ümumi inanc)- daim təkrarlanan davranış formasının adət və ənənə norması ola bilməsi üçün cəmiyyətdə həmin davranış formasına əməl etməyin məcburiliyi haqda bir inam olmalıdır.

Bu iki ünsürü özündə ehtiva edən normalar adi adət və ənənə normalarıdır. Bu normalar da cəmiyyət həyatını tənzimləyirlər.

Adət və ənənə normalarının əsası müəyyən zamanda edilən hərəkətin başqa zamanda eyni şəkildə edilməsi inancıdır.

Adət və ənənə normaları tədricən formalaşır. Bir şəxs hər zaman müəyyən bir formada davranma bilər. Bu cəmiyyətlər üçün də belədir. Cəmiyyətin hamısı, yaxud müəyyən bir hissəsi hər hansı mövzuda eyni cür davranma bilər. Bu halda adət və ənənə meydana gəlir.

Adət və ənənə normaları ümumi və xüsusi ola bilər. Ümumi adət və ənənə normaları peşəsindən asılı olmayaraq hər kəsə aid olan normalardır. Xüsusi adət və ənənə normaları isə müəyyən peşə ilə bağlı olan normalardır. Məsələn zərgərlər arasında olan bəzi adətləri göstərmək olar.

Bundan başqa adət və ənənə normaları ümumi məhəlli xarakterli olur. Əgər bir norma bütün ölkədə qüvvədədirsə ümumi, yox əgər yalnız bir bölgədə qüvvədədirsə məhəlli xarakter daşıyır.

Adət ənənə normaları ilə hüquq normaları arasında fərqlər.

1. Mənbə baxımından – adət və ənənə normaları hər hansı hakimiyyət tərəfindən qoyulmur. Müəyyən mövzuda fərdlərin uzun müddət eyni formada davranışı nəticəsində yaranır. Adət və ənənənin maddi ünsürü olan daimilik hər fərdin davranışı ilə ortaya çıxır. Adət və ənənə normalarının yönəldiyi şəxslər bu normaların yaradılmasında iştirak edir.

2. Şəxslər baxımından – bu normaların şamil edildiyi şəxslər müəyyən ictimai mühitdə olan insanlardır. Məsələn: taksicilər arasında olan adət normaları elə məhz taksicilərə şamil edilir.

3. Tətbiq edilənlər baxımından – bu normaların qorunub pozulmadığını müəyyən edən cəmiyyətdir. Normanın tələblərinin pozulduğu anda veriləcək reaksiya da cəmiyyət və ya onun vəzifələndirdiyi bir şəxs tərəfindən həyata keçirilir. Məsələn: qızların evlənmədən cinsi əlaqədə olmasını qadağan edən bir adətin olduğu cəmiyyətdə bu normanın pozulduğu halda sanksiya tətbiq olunmasına həmin cəmiyyət qərar verir və onların müəyyən etdiyi bir şəxs tərəfindən həyata keçirilir.

4. Sanksiya baxımından – adət ənənə normalarının sanksiyası çox müxtəlifdir. Eyibləmə, qınama, qrupdan atma, döymə və hətta öldürmə kimi çox müxtəlif sanksiyalar vardır. Bunları təkamül, adət və ənənə olmaqla üç kateqoriyaya bölmək olar. Pozulduqları halda, eyibləmə, qınama kimi münasibət bəslənən normalar təməllərdir. Pozuntu olduğu halda qrupdan qovulm kimi sanksiyası olan normalar adətlərdir. Nəhayət povulduqda halda şəxsin maddi və mənəvi varlığına zərər vermək, yaxud öldürülməsi kimi çox ağır sanksiyaları olan normalar isə ənənədir.

Təməl və adətlərin sanksiyaları cəbri deyil. Hüquq normalarının sanksiyası isə həmişə cəbridir. Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi cəbir şəxsin maddi və mənəvi varlığına verilən bir zərər, şəxsin azadlığının məhdudlaşdırılması və ya həyatına son qoyulması kimi xoşagəlməz haldır. Ancaq ənənə ilə hüquq normasının sanksiyaları arasında fərq tapmaq asan deyil. Ənənənin də sanksiyası da cəbridir. Üstəlik ənənənin pozulmasının cəzası, hüquq normasının pozulmasına görə verilən cəzadan daha ağırdır. Hüquq normasının pozulmasına görə cəza əvvəlcədən müəyyənləşdirilmişdir. Cəza tətbiq etmək yalnız dövlətin səlahiyyətidir. Ənənələr pozulduğu təqdirdə cəzanı cəmiyyətin bir qrupu və ya müəyyən edilmə şəxsi tətbiq edir. Hüquq normasının pozulmasına göstərilən cəza hüquqa uyğundur. Ənənələrin pozulmasına görə verilən cəza çox vaxt hüquqazidd olur və özü hüquq pozuntusu törədir.

Beləliklə, adət və ənənə normalarına belə anlayış vermək olar: adət və ənənə normaları müəyyən sosial mühit tərəfindən uzun müddət

təkrarlanmaqla yaranan və ictimai münasibətlərim tənzimləyən, xəbərdarlıq, qınaq, qovulma kimi müxtəlif sanksiyaları olan əmr və qadağalardır.

Sosial normaların ortaq funksiyası. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sosial normalar çox müxtəlifdir. Bəşəriyyət heç zaman bu normaların birindən ibarət deyil və yalnız bunların birindən təşkil olunmur. Təkbaşına nə hüquq, nə etik normalar, nə də ənənə normaları insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyə bilməz. İnsanlar Tanrıdan qorxmasa, vicdanları icazə versə, digər insanlar qarşısında alsalmaqdan utanmasa, cəmiyyətin qınağından çəkinməsə hüquq sistemi nə qədər ağır sanksiyalar müəyyən etsə də təkbaşına ictimai münasibətləri tənzimləməkdə çətinlik çəker.

İnsanların çox az bir hissəsi adam öldürmüşdür. «Niyə indiyə qədər adam öldürmədiniz?» sualını özümüzə verək. Bu sualın cavabı hər halda AR CM-də göstərilən cəzadan qorxduğum üçün deyil. İnsanların çoxu cinayət törətmir. Çünki Tanrıdan öz vicdanlarından, ətrafdakılar tərəfindən qınmaqdan qorxurlar. Bununla belə, hüquq normaları olmasa digər normalar birlikdə olsalar da münasibətləri tənzimləmək çətin olar. Çünki Tanrıdan, vicdanından qorxmayan insanlar istisna da olsa daim olacaqdır və belə insanlara qarşı din, əxlaq, etik normalar aciz qalacaqdır. Çünki bu normalar hüquq normaları kimi mərkəzi, sistemləşmiş dəqiq cəbri sanksiyalara sahib deyil.

Qısaca hüquqla digər normalar arasında ziddiyyət yox bir-birlərini tamamlama vardır. Din, əxlaq, adət və ənənə normaları ilə hüquq normaları arasında ziddiyyət istisna hallar da olur. Bu yalnız inqilabçı hüquq sistemlərinə xasdır.

Cinayətkar dəstələrlə bağlı. Sosial normalar yalnız din, əxlaq, etik, adət ənənə normalarından ibarət deyil.

«Cinayətkar dəstə normaları» kimi ictimai sabitliyi pozan normalar da var. Bunlar da sosial normalardır və bu mövzuda araşdırılır. Mövzunun əvvəlində qeyd olunduğu kimi ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi baxımından hansı normanın yaxşı, hansının pis olduğu bizi maraqlandırmır. Bununla məşğul olan ayrıca sahələr var. Ona görə də bəzi insanların «yaxşı» hesab etdiyi normalar olduğu kimi, bəzi insanların da «pis» saydığı normalar ola bilər. Daha aydın desək, bəzi insanlara görə müəyyən sosial normalar yaxşıdırsa, digərlərinə görə bu pisdır. Ona görə də bunu araşdırmaq elmin işidir. Elm sosial normaların hamısını araşdırır.

Cinayətkar dəstələrin normaları bəzilərinə görə ictimai sabitliyi pozur. Ancaq hər halda bunlar da cəmiyyətin bir parçasıdır. Yaxşı, pis ictimai münasibətlərə təsir edirlər. Ona görə də bu mövzuda araşdırılır.

Cinayətkar dəstə normaları anlayışı geniş mənada istifadə olunur. «Cinayətkar dəstə» deyəndə yol kəsənləri dəniz quldurları, bank soyğunçuları, mafiya tipli qruplaşmalar, qəsbkarlar, xuliqanlar, terror

təşkilatları və s. başa düşülür. Adi oğrular bura aid deyil (malı gizlin oğurlayanlar). Çünki burada bir əmr yoxdur, normativlik əlaməti görünmür.

Cinayətkar dəstə normaları ilə hüquq normaları arasında böyük oxşarlıq var. Hüquq normasının bütün xüsusiyyətləri buna da şamil edilir. Birinci bu normalar da normativ xarakterlidir. Yəni nəyisə əmr və ya qadağan edir. İkinci, bu normaların mövzusu cinayətkar dəstənin üzvü olan və olmayan insanların davranışlarıdır. Üçüncü bu normalar cinayətkar dəstənin rəhbəri tərəfindən müəyyən edilir. Nəhayət, normanın tələbləri pozulduğu təqdirdə tətbiq olunan sanksiya hüquq normalarının sanksiyası kimi cəza xarakterlidir. Yəni şəxsin həyatına (adam öldürmə), maddi və mənəvi varlığına (döymə, yaralama), azadlığına (adam qaçırma) zərər vurmaqdır. Bəs hüquq normaları ilə bu normalar arasında fərq nədir?

Bu suala ümumi olaraq belə cavab vermək olar ki, hüquq sisteminin cəza qanunudur, dəstənin cəzası isə qeyri-qanunudur, hüquq sistemi ədalətli dəstə isə ədalətsiz, hüquq sistemi ümumi marağa xidmət edir, dəstə isə yalnız liderinin marağına xidmət edir, hüquq sistemi qanunlara və konstitusiyaya əsaslanır, dəstənin qanunları isə isədikləri kimi tənzimlənir.

Elmi cəhətdən isə bu iki norma arasındakı fərq sanksiyalarındadır. Tətbiq etdikləri sanksiyanın mahiyyət baxımından fərqi yoxdur. Fərq cəzanın əlamətlərindədir. Hüquq sisteminin cəzası dəstənin cəzasından daha üstündür. Hüquq sistemi bunu polis və ordu vasitəsilə həyata keçirir. Müəyyən müddətdə dəstənin tətbiq etdiyi cəza hüquq sisteminin cəzasından daha şiddətli və təsirli ola bilər. Müəyyən vaxtlarda hüquq sistemi dəstə ilə bacarmaya bilər. Ancaq hüquq sistemi sistem olaraq qalır, dəstənin fəaliyyətini sıxışdırmış deməkdir. Əgər dəstə hüquq sisteminin ona tətbiq etdiyi sanksiyaya cavab verə bilmiş və onu üstələmişsə artıq dəstəni hüquq sistemi və lazımi cəza tətbiq edə bilməmiş, köhnə hüquq sistemini isə cinayətkar dəstənin sistemi qəbul etmək lazımdır.

Cinayətkar dəstələrdən çoxu dövlətlə açıq mübarizəyə girməyə risk etmir. Etsələr də dövlətin qarşısında əzilərlər. Dövlətlə açıq mübarizəni gözə alacaq dəstələr çox azdır. Bunlar adətən, mövcud dövlətin yerinə yeni bir dövlət qurmaq istəyən, yaxud müəyyən bir ərazini dövlətdən ayırmağa çalışan qanunsuz təşkilatlardır.

Belə təşkilat hökm etdiyi ərazini müəyyən sahədə məhdudlaşdırsa və bu torpaqda digər qüvvələri üstələsə, o mükəmməl bir hüquq sistemi və onun qurduğu cəmiyyət (xaricə qarşı müsbət) beynəlxalq hüquq tərəfindən qanunsuz sayılan fəaliyyətdə olsa da bir «dövlət» olaraq qəbul edilir.

A. Augustinus De Lintae Deinin Dördüncü kitabının Dördüncü bölməsində krallıqlarla cinayətkar dəstələrin qarşılaşdırılmasını çox mükəmməl vermişdir:

«...Krallıqlar böyük cinayətkarlıqdan başqa nədir ki? Cinayətkar dövlətlər kiçik krallıqlar deyilmi? Dəstə insanlardan qurulur, bir lider tərəfindən idarə olunur, konfederasiya şəklində təşkilatlanmış, əldə olunanlar da müəyyən qaydada bölüşdürülür. Çöldə qalanları da özünə qatmaqla daha böyük ərazini əhatə edəcək, şəhərləri tutacaq və xalqlara boyun əydirəcək qədər böyüyərsə açıq şəkildə krallıq adını alar. Belə ki, yaxalanmış bir quldur İskəndərə belə cavab vermişdir. «Kral, dənizi niyə pis niyyətlə tutduğunu soruşanda quldur ona qürurlu halda belə demişdir: Bəs sən niyə bütün dünyanı işğal edirsən? Mən bunu kiçik bir gəmi ilə etdiyim üçün mənə quldur deyirlər, sən eyni işi böyük ordu ilə edəndə isə imperator adlandırılırsan».

Sxem. Sosial normalar arasında qarşılaşdırma.				
	Hüquq norması	Dini norma	Əxlaq norması	Adət-ənənə norması
Normativlik	Var	Var	Var	Var
Əlaqədar olduğu	İnsanlar	İnsanlar	Şəxsin özü	İnsanlar
Müəyyən edici	Dövlət	İlahi iradə	İnsan	Cəmiyyət
Sanksiya	Cəbri mahiyyətdə	Cəhənnəm əzabı çəkmə qorxusu	Vicdan əzabı	Qınama, kənarlaşdırılma, döymək, ölüm və s.

NƏTİCƏ

Sosial normaların yuxarıda görüldüyü kimi müxtəlif növləri vardır. Hüquq, din, əxlaq, etik, adət-ənənə, cinayətkar dəstə normaları kimi, ictimai sistem bu normaların biri hamısından ibarətdir, ictimai sistem heç vaxt ancaq hüquq normalarına, dini normalara, əxlaq normalarına, alət-ənənə normalarına və ya ancaq cinayətkar dəstə normalarına aid edilə bilməz. Bu normaların hamısı ictimai sistemin bir hissəsidirlər.

İctimai sistem normalarına ümumi (ortaq) tərəfləri vardır ki, bunlar aşağıdakılardır:

1) Bütün sosial normalar normativ mahiyyətindədir. Yəni nəyinsə əmr edir, qadağalar qoyur və ya icazə verir.

2) Bütün sosial normaların əmr etdiyi, qadağa qoyduğu və ya icazə verdiyi nəyinsə mövzusu insan davranışdır. Başqa bir ifadə ilə, cəmiyyətin mövzusu sosial davranışdır. Hüquq normalarının da, dini normaların da, əxlaq normalarının da, etik, adət-ənənə və cinayətkar dəstə normalarının da mövzusu əmr etdiyi hər hansı bir norma müəyyən bir sosial davranışın realizə olunması və ya olunmamasıdır.

3) Bütün sosial normalar, ictimai bəşər iradə tərəfindən müəyyən edilmişdir. Hüquq normalarını müəyyən edənlər dövlət gücünə malik insanlardır. Əxlaq norması insanın özü tərəfindən müəyyən edilir. Etik normaları, adət-ənənə normalarını müəyyən edənlər isə müəyyən ictimai mühitdəki insanlardır. Cinayətkar dəstə normaları müəyyən edən isə dəstə mənbəsidir. Qisası, insan tərəfindən müəyyən edilməmiş normalar sosial normalar deyil.

4) Bütün sosial normalar sanksiyalaşdırılmışdır. Sanksiya bir normanın tələbinin pozulması nəticəsində tətbiq olunan xoşa gəlməz bir vəziyyətdir.

Hüquq normaları ilə digər sosial normalar arasındakı fərq sanksiyada cəmləşir. Hüquq normalarının sanksiyası cəbrdir. Dini normaların sanksiyası cəhənnəm əzabı qorxusu; əxlaq normalarının sanksiyası vicdan əzabı, etik normaların sanksiyası alçaldılmadır. Adət-ənənə normalının isə qınama, qupdan kənarlaşdırma kimi cürbəcür sanksiyalar vardır. Ölüm cəzasınca əks olunduğu kimi bəzi adətlərin sanksiyası ola bilər. Cinayətkar dəstə normalarının sanksiyası hüquq normalarının sanksiyası kimi cəbrdir. Cəbr ilə sanksiyalaşdırılan adət normaları və cinayətkar dəstə normaları ilə hüquq normaları arasındakı fərq cəbrin mahiyyətinə əsaslanmır. Bunların arasındakı fərq tətbiq olunan cəbrin əlaməti ilə əlaqədardır. Hüquq sisteminin cəbri ən böyükdür. Dəstə sisteminin və ya ənənənənin cəbri hüquq sisteminin cəbri ilə ayaqlaşma bilməz.

Nəticə olaraq, hüquq sisteminin cəmiyyət içərisində çox təsiredici rolu vardır. Hüquq, din, əxlaq və adət-ənənə normalarının oxşar və fərqli cəhətlərini aşağıdakı cədvəldə aydın görə bilərik.